

ЕКОФІЛЬНЕ* ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ЙОГО ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ТЕРЕНУ У XV–XVII СТОЛІТТЯХ

Олександр СЦІБАН
аспірант ННДІУВІ

Анотація. У статті в контексті цивілізаційного розвитку розглянуто історичні обставини, в яких функціонували різні форми екофільного природокористування на українському терені у XV–XVII ст. Висвітлено політичні, демографічні, культурні, технологічні, природні та інші передумови, що визначали господарську діяльність людини та впливали на запровадження екофільних форм природокористування. Розкрито особливості людських та природних ресурсів, задіяних у процесі екофільного природокористування. Наведено приклади екофільного природокористування на українському терені. Представлено особливості правового регулювання у сфері ощадливого використання природних ресурсів.

Ключові слова: екофільне природокористування, цивілізаційний розвиток, населення українського терену, природні ресурси, правове регулювання.

Природокористування як процес взаємодії людини із довкіллям є водночас способом існування та основою для розвитку людства. Протягом усієї своєї історії людина шукала і знаходила способи для оволодіння енергією природи: вогонь, вітер, вода поступово ставали для неї джерелами енергії та прогресу. Існування усього живого підпорядковане законам найощадливішого використання енергії. Найефективніші, найпрогресивніші у певний історичний період форми природокористування водночас можуть вважатися екофільними, оскільки дають у розпорядження людини нові, потужніші джерела енергії, які заощаджують використання традиційних природних ресурсів.

Тема екофільного природокористування загалом і конкретні його прояви у культурній, практичній та ментальній сферах життя людини в минулому і сучасності на українському терені досліджувалася М. Дробноходом, М. Кисельовим, В. Крисаченком, О. Мостяєвим, Т. Присяжною, В. Сніжком, Ю. Таглиною, А. Толстоуховим,

Н. Турпак та іншими дослідниками, проте особливості цього процесу у XV–XVII ст. докладно ще не розглянуто. Тож таке дослідження є актуальним, оскільки дає змогу простежити процес розвитку і трансформації екофільного природокористування у XV–XVII ст. у зв'язку із культурно-цивілізаційним розвитком населення українських територій.

Цивілізаційний розвиток українського терену включав як загальні для цього етапу становлення європейської цивілізації ознаки, так і особливості, зумовлені місцевими культурно-історичними чинниками, своєрідністю українського краєвиду (ландшафту), наявними природними ресурсами, ментальністю спільнот, що формували український народ, тощо.

Для об'єктивного дослідження особливостей природокористування насамперед розглянемо історичний розвиток українського терену в означений період. Важливим для характеру природокористування було те, що територія сучасної України належала до різних державних

¹ Найбільш ощадливе, раціональне, ефективне.

утворень. Переважна більшість українських земель входила до Речі Посполитої, спадкоємиці руських та литовсько-руських князівств, частина залежала від Московського царства та Османської імперії. Військові дії разом з державно-правовим регулюванням суттєво впливали на господарсько-економічний устрій і запровадження тих чи тих форм природокористування.

Щодо правового регулювання природокористування, то на більшій частині українського терену діяли норми Литовського статуту, який, у свою чергу, ввібрав спадщину «Руської правди» та норми звичаєвого права. Важливою особливістю українського терену у досліджуваний період було те, що значна його частина тривалий час знаходилася на межі декількох центрів впливу, а тому політично була відносно вільною. Цим пояснюється провідна роль місцевого звичаєвого права у регулюванні природокористування. Так, у запорозьких козаків «з самого початку звичаєве право ... виникло як право природоресурсне, адже спершу козацтво не було військовою організацією: воно виникло з так званого «уходництва» – переходу на неосвоені території для полювання, рибальства, рільництва та інших видів використання природних ресурсів» [2].

Ще однією особливістю українських земель XV–XVII ст. було те, що людський ресурс, який визначає характер природокористування, і територіально, і за цивілізаційно-культурними ознаками був розподілений нерівномірно. Археологічні дослідження свідчать про те, що більша частина сучасного українського терену у XV ст. була малозаселена, принаймні якщо порівнювати з часами Київської Русі. Останнього великого спустошення українські землі зазнали 1482 р., коли орда Менглі-Гірея оволоділа Києвом. «Відтак, слабкі паростки відновлення краю, що ледь намітилися у часи Олельковичів, були вщент викорчовані і у першій половині XVI ст. «українні землі» постають перед нами такою ж пустою, якою вони були, очевидно, у часи Батия та його найближчих спадкоємців» [11]. Проте це не зупинило процес заселення українською людиною так званих Вольностей Війська Запорозького Низового та Ханської України – території між Південним Бугом і Дністром, яка належала до Кримського ханства і мала своє самоуправління («ханські гетьмани») під контролем татарсько-турецької влади [7, 2056–2057].

Отже, більшість населення українського терену зосереджувалася переважно на його заході і півночі (Галичина і Волинь), а також у Криму. Це були основні центри цивілізаційного ресурсу: осіле населення Заходу, Півночі та Криму було освіченим, володіло передовими технологіями та застосовувало прогресивні форми природокористування порівняно із скотарством кочовиків Причорномор'я. І хоча традиційні форми природокористування останніх також можуть вважатися екофільними (адаптаційно успішними) у парадигмі їхнього способу життя, проте світовий прогрес на той час вже очолила промислово-техногенна цивілізація Заходу, наріжними каменями якої були освіта, наука і технічний прогрес. З цих причин саме із заходу та півночі українських земель відбувалося заселення та господарське освоєння величезних теренів Лівобережжя.

Найчисленнішою категорією осілого населення українського терену були селяни, які

впроваджували основні на той час форми природокористування. Станом на XV ст. більшість селян заходу і півночі України жили в державних і приватних маєтках, багатих на лісові угіддя, і займалася мисливством, рибальством та бджільництвом, при цьому хліборобство мало другорядне значення. У цьому ж столітті зміна общинного землеволодіння на феодальне під час переходу Київського князівства під юрисдикцію Литви в 1471 р. прискорила рух осілого населення у малозаселені райони на південь і схід українського терену.

Кочове населення мешкало переважно у Причорномор'ї та Криму, а основною формою природокористування було скотарство. Втім у XV ст. на півдні України виникли численні укріплені міста і митні станиці у нижніх частинах Дніпра, Дністра, Південного Бугу: Аккерман, Бендери, Ізмаїл, Очаків, порт у Хаджибеї та ін. стали військово-адміністративними та торговельними осередками. Розвиток міст сприяв культурному та економічному обміну як всередині українського терену, так і з іншими територіями і тим самим пришвидшував цивілізаційний прогрес українських земель та розвиток нових, найбільш ефективних форм природокористування.

Про господарювання і відповідний спосіб природокористування татар – основного населення степових районів Причорномор'я і Криму у XV–XVII ст. – відомо із записів знатного венеційського купця І. Барбаро, з яких видно, що основою продовольчого забезпечення татар були скотарство і полювання. При орді тримали великі табуни коней, стада верблюдів і биків, а також дрібний скот. Татари добре знали і на вирощуванні хліба: автор розповідає, що зерно пшениці дуже крупне, а врожаї бувають пшениці сам – п'ятдесят (тобто з однієї зернини виростає п'ятдесят), проса сам – сто [16, 37–38]. Розвиненими у кочовиків були також торгівля та різні ремесла. Процвітала торгівля кіньми та биками: останніх постачали на більшість італійських боєнь. При орді завжди знаходилися сукновали, ковалі, зброярі та інші майстри, а також багато купців.

Отже, кочові степові народи Причорномор'я вели достатньо простий спосіб життя, гармонійно адаптований до степового ландшафту, де вони мешкали. Серед форм природокористування переважали традиційні скотарство і мисливство, які можна віднести до екофільних завдяки успішності пристосування до природних умов та ощадливому впливу на екосистему степу. Меншу частку в структурі господарювання складали інші, на той час цивілізаційно прогресивні форми – землеробство (переважно у вигляді хліборобства), торгівля і ремесла. Їх також можна віднести до екофільних, оскільки вони раціоналізували структуру природокористування, збільшували демографічну ємність простору та, зрештою, забезпечували цивілізаційний прогрес кочового населення українського терену.

В активному освоєнні українських степів конкуренцію татарам складали козаки, які вперше згадуються у документах від 1499 р., причому саме в господарській іпостасі – як люди, що добувають і обробляють рибу (в'ялять, солять), привозять її на продаж [9, 8–9]. Городові козаки відправлялись із Київського воєводства на низов'я Дніпра не лише за рибою, а й за бобрами, сіллю, дикими конями та іншою здобиччю [9, 18].

1545 р. козаки вперше згадуються вже як окрема верства, що живе як у містах, так і в селах, займається різними промислами і складає особливі громади для постійного захисту від мусульман. Серед основних занять козаків тоді – напади на ворожі території і здобич полонених, коней та інших трофеїв, а також перебування на лівобережжі Дніпра, де вони жили з полювання, рибальства і бджолярства, крім того, риболовля і сінокосіння або ж служба в замках бояр чи міщан [9, 14]. Про мисливство, скотарство, рибальство та соляні промисли запорожців згадується в численних джерелах до кінця XVII ст.

Тож наявні дані свідчать про скотарство як основну господарську галузь українських колонізаторів степу – запорожців. Серед додаткових видів природокористування – мисливство, рибальство та соляні промисли. Як видно, козацьке природокористування було подібним до татарського, оскільки визначалося однаковими природними умовами. Таке природокористування може вважатися екофільним, оскільки, з одного боку, відіграло важливе адаптаційне значення в освоєнні степових ландшафтів, не порушуючи при цьому сталого функціонування природних екосистем, а з другого – воно послужило основою для наступного впровадження більш ефективних його форм, наприклад, садівництва та землеробства, які також можуть вважатися екофільними з точки зору збільшення демографічної ємності терену та цивілізаційного прогресу.

Поряд із людським ресурсом процес природокористування передбачає ресурс природний, на який спрямована діяльність людини. Насамперед слід відзначити багатство природних ресурсів українських земель XV–XVII ст. Про це свідчать численні вітчизняні та іноземні писемні згадки про стан довкілля, побут і природокористування тих часів на теренах України.

Зокрема, про багаті природні ресурси йдеться у розповіді М. Литвина від 1550 р., який говорить про родючість ґрунтів Київщини: «... навіть необроблене поле дає рослини, які годують людей своїм корінням і стеблом». Згадуються плоди дерева та виноград, а також достаток меду. Мандрівник розповідає про величезну кількість диких звірів, на яких полюють лише заради шкіри, а м'ясо викидають через його велику кількість. Птиці так багато, що хлопчачки навесні назбирають цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів і утримують виводки у курниках. Річки, особливо Прип'ять, переповнені рибою, зокрема осетрами.

Француз Б. де Віженер у книжці, виданій 1573 р., пише про родючі ґрунти Поділля і багатство меду й воску. Серед тварин згадує тура, зубра і лося. Курляндський герцог Л. Міллер у «Записках», виданих 1585 р., зазначає, що трава у чорноморських степах висока і густа, а в лісах багато бджіл. Е. Лясота у 1594 р. описує буйні простори лани і пасовиська біля Прилук. Дипломат Р. Хайденштайн, перебуваючи у Києві, звернув увагу, що «земля тут родюча, а клімат тепліший, ніж у Кракові чи Львові, так що тут все виростає і досягає раніше» [12, 260].

П. Халебський, який подорожував територією України у середині XVII ст., залишив спогади про великі масиви лісів та багаті водні ресурси української території: «Біля кожного містечка чи села неодмінно є великий став, наповнений водами дощів або текучих рік ... Посеред нього є гребля з дерева ... і в греблі внизу є канали, де

вода, що тече, обертає [колеся] млинів. Таким чином вони мають одночасно воду, рибу, млини» [12, 214]. Як бачимо, водні ресурси примножувались та ефективно використовувалися в господарській діяльності. Тим же мандрівником зафіксовано велике різноманіття видового складу риби: «... у ріках, озерах та лиманах вилловлювали на продаж білугу, часом до трьох сажнів завдовжки, осетрів, севрюгу, стерлядь, сомів, сазанів, або коропів, судаків, або сулів, окунів, щук, тараню, скумбрію, вирезуб, рибець, бичків, камбалу, або піврибицю, язів, чаліків, марену, лящів, оселедці, білизну, шаблі, пліток, карасів» [14, 176].

Про природні ресурси української території у другій половині XVII ст. розповідає Г. Боплан [17, 23–24]. З плодівих дерев на теренах Запоріжжя він описує цілі ліси вишень, їхні великі і смачні ягоди, які не гірші від садових, а також мигдалеві дерева та виноград. Відзначає велику кількість і розміри риби – коропа, щуки, осетра, оселедця, а також раків. З птахів згадуються пелікани і журавлі, з копитних – стада оленів, ланів, сайгаків, диких коней і буйволів.

Отже, багатства природних ресурсів українського терену створювали сприятливі умови як для задоволення базових фізичних потреб людини, так і для економічного та культурного розвитку і, таким чином, формували суттєвий потенціал для цивілізаційного розвитку українських земель. Недостатність цивілізаційного розвитку території українського терену у XV–XVII ст. зумовлена передусім низьким рівнем людського розвитку місцевого населення. Політична нестабільність також негативно відображалась на впровадженні форм раціонального (екофільного) природокористування на українському терені.

Наведемо найважливіші тогочасні галузі природокористування, що можуть вважатися екофільними. Найперше відзначимо бджільництво. Так, у XV–XVI ст. воно досягло майже промислових масштабів, коли «воскові комори» були у Львові (1496), Луцьку, Володимирі, Бересті, Більську [6, 104]. Продукти бджільництва – мед і віск – у XV–XVII ст. посідають значне місце серед експортованих товарів. За козацької доби бджільництво досягає високого розвитку, поширюючись на Слобожанщину й запорізькі території. Мед широко використовували для виготовлення напоїв [6, 104], інших продуктів харчування, а також промислових товарів. При цьому бджільництво практично не впливало негативно на довкілля, а навпаки, навіть мало стабілізуючий ефект на екосистеми українських земель.

Важливою екофільною галуззю природокористування на всьому українському терені було садівництво. Про рівень його розвитку наявні численні свідчення мандрівників. Один із них, Е. Лясота, у кінці XVI ст. при згадці про Київ зазначає, що майже при кожному домі є садок. У спогадах П. Халебського також йдеться про численні сади, які йому траплялися під час подорожі Україною (XVII ст.): «Коло кожної хати, неначе коло палацу, росте великий сад, тут побачиш плодови дерева, які лише в цій країні прижилися: сила-силенна шовковиці білолистої та червонолистої, але ягодами цими нехтують, горіхів, винограду (в тодішніх садах, крім цього, росли яблуні, груші, вишні, сливи, терен, калина, барбарис, персики, ожина, дикий чай, шавлія). А на доглянутих огіркових грядках

вони висівають крокус, руту і гвоздику усіляких барв» [14, 178]. Видовий склад садовини можна доповнити за переліком страв, які подавали до столу, де були царська вишня, барбарис, порічка та інші ягоди і фрукти [14, 125].

Отже, садівництво було поширеною галуззю природокористування, що може вважатися екофільною, і посідало важливе місце у господарській діяльності населення українських земель. Втім слід зауважити, що, попри значний розвиток садівництва у XV–XVII ст., для прохарчування населення більше значення в цей період все ж таки мали дикоростучі овочеві дерева і ягоди [8, 2687].

У XV–XVII ст. відбувся значний поступ у галузі землеробства, яке розповсюдилось на більшість українських теренів. У XV ст. на Правобережній Україні збільшується вирощування вівса і жита, а в кінці століття обсяги збіжжя зростають настільки, що українські землі стають житницею для країн Західної Європи. Із зростанням попиту збільшується і площа орного господарства, засіваються все більші поля. Експорт збіжжя охопив спочатку Західну Україну, а в XVI–XVII ст. – Побужжя і Подніпров'я. Пропорційно збільшувалось і податкове навантаження. У кінці XVI – на початку XVII ст. все це стало вагомою причиною масової міграції і освоєння південних подільських і київських та лівобережних теренів України [4, 201].

На українських землях вирощували пшеницю, жито, хміль, ячмінь, овес, просо, коноплі, льон та інші культури. Різноманітність вирощуваних зернових культур вразила П. Халєбського: «... вони [посіви] є дивовижні, численні й найрізноманітнішого виду» [12, 216–217]. У цій «країні козаків» поля зі збіжжям «за довжиною і шириною [були] подібні до моря» [12, 216]. П. Халєбський звертає увагу, що сіють восени, а пшениця виходить високої якості: «Ця пшениця має велику силу; в цих землях її висота сягає близько трьох зіра [ліктів] і висівають її дуже пізно, тобто сіють літній посів» [12, 216]. Щодо жита зазначає, що «його посіви дуже високі, майже такі, як і посіви пшениці, так що в ній сховається вершник» [12, 216].

Розвиток технологій та попит на продукти землеробства роблять цю галузь природокористування найбільш вагомою на українських землях з осілим населенням. На той час вона була достатньо ефективною та економічно вигідною порівняно з іншими галузями господарювання, за рахунок землеробства переважно збільшувалася демографічна ємність українських земель. За цими ознаками ми можемо віднести землеробство на українських землях у XVI–XVII ст. до екофільних способів природокористування.

Серед нових тенденцій XV–XVII ст., що стали наслідком бурхливого розвитку науки і технологій, – збільшення кількості вузькоспеціалізованих фахових працівників, не пов'язаних із натуральним господарством, до яких належали як представники селянського населення, так і міщани. Серед селян до них відносилися рудники, вугляри, соляники та ін. Наприклад, на Поліссі на базі видобутку болотяної руди працювали невеликі металургійні підприємства [6, 156]. Також у селах, окрім виготовлення харчових продуктів, розповсюдженими були такі спеціалізації, як гончарство, кушнірство, бондарство тощо.

Та все ж осередками розвитку і поширення технологій виробництва були міста – завдяки

більшому, ніж у селах, попиту. Вже у XV ст. на галицько-волинських землях постала цехова організація в системі магдебурзького права. Вона об'єднувала людей, що були вузькоспеціалізованими фахівцями в окремих видах дрібнотоварного виробництва та послуг. Цехова організація швидко поширилася, і з кінця XVI – початку XVII ст. ремісники були об'єднані у цехи вже майже в усіх великих містах України. Цехи гуртували безліч фахів: кравців, шевців, кушнірів, постригачів, угнарів (гарбарів), сідельників, ковалів, слюсарів, ливарів, теслів, бондарів, токарів, різників, пивоварів, пекарів, цегельників, каменярів, рукавичників, поясників, юхтинників, сап'яників, шабельників, рушничників, годинників, друкарів, граверів та ін. Найбільшим ремісничим центром став Львів, у якому вже у другій половині XV ст. було понад 50 ремісничих професій, а в першій половині XVII ст. – 133 ремісничі фахи. На другому місці був Київ, який у XVI ст. мав 20 видів ремесел, меншими осередками – Луцьк, Кам'янець-Подільський, Перемишль, Ярослав.

Цікаво, що в цеховій практиці причетність до вбивства собак вважалася ознакою безчестя і була перепорою для вступу до цехів. Цехові майстри відмовлялися ховати шкуродерів і навіть їхніх родичів, а прийняття сина ката або шкуродера до цеху призводило до бойкоту всіх його членів з боку інших цехів. Ремісницькі цехи суворо дотримувалися давнього звичаю, за яким прийнятий до цеху не повинен вбивати тварин [13]. Цей звичай є показовим щодо існування екофільних переконань у суспільстві.

Ремісництво було поширене і серед козацтва [8, 2490]. Г. Боплан зазначає, що в Запорозькому краї люди знають всі ремесла: є теслі для будинків і човнів, стельмахи, слюсарі, зброярі, гарбарі, шевці, боднарі, кравці. Козаки добре вміють виготовляти селітру і порох. Жінки прядуть льон і вовну, тчуть полотно і сукно. Крім того, усі козаки вміють орати, сіяти, жати, косити, пекти хліб, готувати страви, варити пиво, мед і вино, виробляти горілку тощо і взагалі здібні до всіх мистецтв [17, 23–24]. У козацькій державі Б. Хмельницького продовжувалося зростання міщанського класу, міста отримували міське самоуправління. На базі міст ширилися торгівля та ремесла. Розвинулися скляний та мідний промисли, досконалою технікою володіли ковалі, різьбярі, розповсюдженим промислом було килимарство.

Розвиток технологій виробництва сприяв поширенню екофільних форм природокористування. Наприклад, металургія забезпечувала як виготовлення зброї, так і задовольняла потреби сільського господарства та різних переробних галузей у реманенті та обладнанні [15]. Завдяки металургії землеробство могло застосовувати нові, більш ефективні форми обробки землі і, таким чином, ставало більш ощадливим для доквілля. Основою ж для запровадження нових технологій і в підсумку екофільного, раціонального природокористування став розвиток освіти і науки. Освіченість українського населення була досить значна, українці навчалися і у вітчизняних освітніх закладах, і за кордоном. За свідченнями П. Халєбського, освіченими були і жінки, і сироти. Отже, освітній рівень складав підґрунтя для розвитку нових ефективних способів виробництва та раціонального освоєння природних ресурсів.

Про форми та ефективність господарювання і загалом природокористування на українському терені того часу свідчить експорт. М. Грушевський зазначає, що до другої половини XVI ст. з України на Захід вивозили головню тільки шкіри, мед, віск, рибу та худобу. З XV ст. на Шлезк виганяли великі гурти волів, віл став міноювою одиницею. У XVI ст. зріс попит на дерево, ліс почали рубати на матеріал і палити на поташ. Із середини XVI ст. збільшується попит і, відповідно, вивіз з України збіжжя, спочатку з районів сплавних балтійських рік – Вісли, Сяну, Бугу, Німану, якими збіжжя, як і лісові товари, йшли через балтійські порти у Західну Європу, а далі – з усієї України [4, 197–200]. У XVII ст. продовжується розвиток торгівлі як із сусідніми країнами, так і з дальніми, передусім європейськими. За кордон постачалися переважно продукти сільсько-лісового господарства: збіжжя, худоба, віск, мед, сало, шкіри, тютюн, льон, пенька, а звідти завозилися тонкі матерії, білизна, металеві вироби, коси, предмети розкоші, музичні інструменти, книги, дорогі вина тощо [5, 120–121]. Як видно, асортимент експортованих товарів досить великий, але переважно це сировинна продукція, що свідчить про недостатній розвиток на українських землях ефективних технологій для виготовлення товарної продукції з високим рівнем переробки і відповідну відсталість у цивілізаційному розвитку від передових на той час західноєвропейських держав.

На українських землях, підвладних Польщі, існували такі форми природокористування, які важко однозначно віднести до екофільного: величезних масштабів набуло знищення лісів з метою виробництва поташу, смоли і попелу, хоча експлуатувалися не тільки ліси, а й інші природні багатства, наприклад поклади руди чи рибні запаси [10, 34]. Найперше винищили ліси в районі сплавних балтійських рік, а далі – у лісовій та лісостеповій зонах українського терену. Пік виробництва випадає на першу половину XVII ст., про що свідчать цифри вивозу товарів з порту Гданська. П. Халебський свідчить і про подальше активне вирубування лісів у часи козацької держави: «У дні [свого панування] ляхи були сильні лісами, бо вони потребували дерев для будівництва своїх фортець, міст та осель. Коли ж козаки заволоділи [краєм], вони розділили землі між собою і тепер увесь час працюють [у лісі]: рубають його, випаляють корені та засівають [землю] зерном» [12, 214]. Вочевидь, відбувалося комплексне використання лісів із переведенням їх у статус землеробських площ: після використання деревини на будівельні потреби чи для виготовлення поташу та інших похідних земля використовувалася для хліборобства. Проте негативний ефект від знищення великих лісових масивів для екосистем очевидний. Неефективне та ресурсовитратне природокористування можна пояснити як багатством природних ресурсів, які відповідно ще не стали дефіцитними і не набули особливої цінності, так і недалекоглядністю тодішньої еліти – польської шляхти, яка не опікувалася сталим розвитком належних їй земель.

Отже, у XV–XVII ст. із зростанням кількості населення, вдосконаленням засобів виробництва і поживленням торгово-економічних зв'язків збільшилися площі антропогенного впливу, що призвело до зменшення кількісного і видового складу рослин і тварин, збільшення зарегульованості річок та інших негативних впливів на

природне довкілля. У міру зростання дефіцитності природних ресурсів їх використання все суворіше регламентувалося. Така регламентація існувала і до того у традиційних формах звичаєвого права, але із становленням державного устрою вона почала закріплюватися у загальнодержавних правових нормах.

Тож як відповідь на збіднення довкілля та природних ресурсів людина винаходить нові та актуалізує традиційні форми екофільного природокористування, що забезпечували збереження природних об'єктів. Наприклад, застосовувалися такі форми охорони природних ресурсів, як створення заповідних масивів з істотним обмеженням вирубок чи мисливства, які актуальні і в наш час. У XV–XVII ст. запроваджено правові норми щодо покарання за знищення певних видів тварин чи рослин. Також у зазначений період на українських землях були в пошані прадавні традиції господарювання, моральні людські цінності та звичаєве право, пов'язані з ощадливим природокористуванням. Для порівняння, в тогочасній Європі річки, що протікали великими містами, вже нагадували стічні канали. Україна в цей час такого лиха ще не знала, бо «вікова традиція забороняла вирубку лісів без їх відновлення, перетворення величезних площ у пасовиська для овець, як це було в Англії, зарегулювання річок і забруднення їх виробничими стоками, що порушували екологічну рівновагу» [15].

Екофільність виявлялася і в усталених традиціях та світоглядних настановах українського народу, які не допускали невиправданого збільшення площ орних земель, особливо обмежувалося розорювання південного степу. Деякі запорозькі паланки взагалі не мали права займатися рільництвом, а лише тваринництвом і рибальством. Серед екофільних традицій господарювання – дотримання дрібноструктурності у землеробстві, завдяки чому «на численних межах, перелогах та незайманих ділянках поля зберігалася корисна етнофауна, яка знищувала сільськогосподарських шкідників. У гаях і балках знаходили прихисток тварини й птахи» [15]. Та й проблеми з нестачею вологи тоді не виникало: нерозорані степові дернини, як і лісові (байрачні) ґрунти Північного Причорномор'я, значною мірою конденсували вологу з атмосфери за рахунок ранкової різниці температур, дернистого ґрунту й повітря.

Важливим фактором стабільних урожаїв було збереження заповідних ділянок лісів (ще на початку XVIII ст. 50% площі України вкривали ліси) [15]. Залишалися недоторканими ліси монастирів – прообрази сучасних заповідників. Завдяки Охтирському монастирю зберігся ліс на Ворсклі, Святогорському – урочище крейдової сосни. Лісові урочища Китаєво, Голосіїв, Конча-Заспа біля Києва також залишилися завдяки монахам. Ще одним видом праяповідників були прикордонні (т. зв. засічні) ліси біля південних кордонів Московської держави на території сучасних Харківської і Білгородської областей. Такі ліси суворо охоронялися від вирубки. Система засічних лісів проіснувала до кінця XVII ст., нині на місці цих лісів частково створені заповідники [3].

Серед прикладів екофільного природокористування – застосування технологій вторинної переробки: «... для продукування паперу високого гатунку (з філігранями), який ішов на експорт, використовували ганчір'я з льняного

та конопляного полотна. Його скуповували у населення за досить високу ціну – від 1 золотого ринського і 6 срібних грошей до 1 золотого ринського і 12 срібних грошей за центнер. Сировиною для дешевших сортів паперу слугувала деревина вільхи, верби, ялини, модрини, використовувалися також осока, будяки, різні бур'яни, а для виготовлення картону – солома, очерет» [15].

У правовій сфері, яка є продовженням звичаїв і традицій, використання природних ресурсів на українських землях у XV–XVII ст. регулювалося переважно Литовським статутом у редакціях 1529, 1566 і 1588 років та адаптованими нормами з німецького права, хоча «безпосередній вплив на всі пам'ятки литовсько-руської доби, а зокрема на Судебник Казіміра Ягеллончика 1468 і Литовський статут» [8, 2657] мала їх попередниця – «Руська правда». Ці правові норми забезпечували збереження лісів, цілнних ділянок степу, заплав річок тощо [15]. Також і «Руська правда», і Литовський статут охороняють бджільництво.

Про спроби протистояти знищенню деяких видів тварин свідчить згадка Б. де Віженера від 1573 р., з якої випливає, що тур вже тоді охоронявся у штучних загородах [17, 12].

Правове регулювання природокористування, крім названих законодавчих актів, здійснювалося і на місцевому рівні. Для нагляду і впорядкування природних ресурсів визначалися уповноважені особи: підкоморії, межові, межувальники, лісничі та ін. Існували також земельні межові суди, які називалися підкоморними (підкоморськими) судами [2].

Потужний вплив мали звичаєве право і традиції громадського природокористування. У запорозьких козаків звичаєве право передбачало дозвіл коша для здійснення спеціального використання природних ресурсів. Під особливою охороною перебували ліси, яких було обмаль на теренах Запорізьких Вольностей, а тому було встановлено норму про ошадливе користування ними. Про розвиток козацького природоресурсного права говорить застосування судового прецеденту [2].

У козацькій державі охоронні листи на ліси, озера та різні угіддя надавалися гетьманами різним користувачам, зокрема монастирям. Так, Б. Хмельницький звертається до київського полковника з вимогою припинення чинити шкоду Видубицькому монастирю частим ловленням риби [1, 91]. П. Дорошенко також застерігає усіх від завдання шкоди на землях Видубицького монастиря «посіданням поля, викосом сіножатей, рубанням пуші, пустошенням озер» тощо [1, 125–126].

Отже, можна підсумувати: на початок XV ст. основними формами природокористування на українській території залишалися найархаїчніші: мисливство і збиральництво, суттєву роль відігравали скотарство та землеробство і меншою мірою – найпрогресивніші форми дрібно-товарного виробництва з використанням найновіших на той час технологій.

Основними передумовами розвитку українського терену були такі його характеристики:

- нерівномірне заселення терену людністю із різними культурно-цивілізаційними цінностями;
- політична нестабільність;
- багаті природні ресурси.

За таких обставин можна виділити два провідних чинники, що сприяли втіленню ошадливого

(екофільного) природокористування. З одного боку, це екофільні світоглядні настанови автотонів, їхні традиційні уявлення про раціональне господарювання, втілені у звичаєвому праві і традиційних формах природокористування; з другого – це цивілізаційний розвиток українських земель, що супроводжувався впровадженням нових, більш ефективних і ошадливих технологій у землеробстві, промислового виробництва та інших галузях господарювання. Це відбувалося в ході бурхливого науково-технічного розвитку і раціоналізації господарської діяльності.

Для розвитку нових технологій дуже важливими були тісно пов'язані між собою освітній рівень населення і науковий прогрес. Осіле населення українських земель було відносно освіченим, хоча відсутність попиту на нові технології, зумовлена багатством природних ресурсів і політичною нестабільністю, гальмувала науково-технічний прогрес. Сприяв запровадженню нових технологій перехід від натурального господарства до грошових розрахунків: з XV ст. поступово, крім натуральної данини (хутром, медом та ін.), за користування орними землями вводилася грошова дань, так звана сребщина [8, 2743]. На кінець XVII ст. Гетьманщина вже мала досить розвинену державну фінансову систему та торгівлю з близькими і далекими країнами. Все це свідчить про входження українських земель до тодішнього світового цивілізаційного простору, центр якого вже перемістився з Візантії середніх віків до Європи.

Попри наявність та вдосконалення різноманітних технологій землеробства та дрібно-товарного виробництва, за темпами ефективності цих технологій українські землі відставали від Європи. Прогрес також гальмувався державно-політичною нестабільністю на більшості українських земель. Крім того, на досі не освоєних землях природні ресурси на перших порах інтенсивно експлуатувалися із руйнівним впливом на екосистему через великий попит на сировину у промислово розвиненій Західній Європі, а природні ресурси були багатими і здавалися невичерпними.

Протягом трьох століть на українському терені в результаті швидкого розвитку науки і технологій застаріла структура природокористування майже повністю себе вичерпала і набрала нових форм: зменшилася роль мисливства і збиральництва, натомість збільшилася землеробства та дрібно-товарного виробництва. Скотарство залишилося важливою галуззю господарювання, хоча питомо вагу в структурі природокористування суттєво не збільшило.

Екофільне природокористування видозмінювалося за рахунок вдосконалення технологій виробництва продукції, що давало можливість задовольняти потреби населення без залучення додаткових природних ресурсів. Існували старі та вводилися нові запобіжні норми для охорони тваринного і рослинного світу. В ході стрімкого розвитку господарсько-економічних відносин активне використання природних ресурсів українських земель спричинило запровадження державно-правових форм регулювання у сфері природокористування.

Отже, сплав традицій, що увібрали в себе тисячолітній досвід населення України, і цивілізаційний розвиток були основними чинниками, які сприяли застосуванню екофільного природокористування на українському терені

у XV–XVII та наступних століттях. Ці ж чинники відбилися у правовому вимірі: правові норми та звичаєве право наближали природокористування до рівня екофільного, тобто ефективного, ощадливого і раціонального, що було і є необхідною умовою для сталого розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 5. – СПб.: Типография Э. Праца, 1853. – 288 с.
2. Бондар Ладимир. – http://pryrodoresurs.blogspot.com/2006/02/1_20.html
3. Борейко В. Е. История заповедного дела. – 2001. – <http://www.ecoethics.ru/old/b15>
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1967. – 575 с.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Том II. Репринтне видання / Дмитро Дорошенко. – К.: Глобус, 1992. – 349 с.
6. Енциклопедія українознавства. Словникова частина 1 / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1973.
7. Енциклопедія українознавства. Словникова частина 6 / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1973.
8. Енциклопедія українознавства. Словникова частина 7 / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1973.

9. Эварницкий Д. История запорожских козаков. – Т. 2 / Д. И. Эварницкий. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1895. – 625 с.

10. Іванцов І. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. / Іван Іванцов. – К.: Академперіодика, 2002. – 289 с.

11. Конча С. Проблема «пустки» в середньовічній Україні / Сергій Конча // Український досвід спільнотного згуртування: матеріали міжнародної наукової конференції 26 жовтня 2006 року. – К.: Українська видавнича спілка, 2006. – 384 с.

12. Крисаченко В. Образ України у світовій культурі: природні та духовні виміри / Валентин Крисаченко. – К.: Софія-Оранта, 2007. – 432 с.

13. Левицкий О. Взгляд на ремесло палача в старой Малороссии / Ор. Левицкий // Киевская старина. – Т. LXVII. – 1899. – Декабрь. – С. 390–398.

14. Павло Халебський. Україна – земля козаків / Упоряд. Микола Рябий. – К.: Ярославів Вал, 2009. – 295 с.

15. Поліщук В. Вживати чи жити? / В. Поліщук, В. Багнюк, І. Власенко // Вітчизна. – 1992. – № 10. – С. 99–106.

16. Путешествие в Тану Иосафата Барбаро, венецианского дворянина // Библиотека иностранных писателей о России. – Т. 1. – СПб.: Типография III отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1836.

17. Січинський В. Чужинці про Україну / Володимир Січинський. – Львів: Слово, 1991. – 94 с.

Александр Сцибан

Экофильное природопользование и его правовое регулирование в контексте цивилизационного развития украинских земель в XV–XVII столетиях

Аннотация. В статье в контексте цивилизационного развития рассмотрены исторические обстоятельства, в которых функционировали различные формы экофильного природопользования на украинских землях в XV–XVII ст. Освещены политические, демографические, культурные, технологические, природные и другие предпосылки, определявшие хозяйственную деятельность человека и влиявшие на внедрение экофильных форм природопользования. Раскрыты особенности человеческих и природных ресурсов, задействованных в процессе экофильного природопользования. Приведены примеры экофильного природопользования на украинских землях. Представлены особенности правового регулирования в сфере бережного использования природных ресурсов.

Ключевые слова: экофильное природопользование, цивилизационное развитие, население украинских земель, природные ресурсы, правовое регулирование.

Oleksandr Stsiban

Environmental Management and its Legal Regulation in the Context of Civilization Development of the Ukrainian Territory in XV–XVII Centuries

Annotation. In the article in the context of civilization development author considered historical conditions in which different forms of environmental management in Ukraine in XV–XVII centuries existed. Author examined political, demographic, cultural, technological, natural and other circumstances which determined economic human activity and influenced on introduction of environmental forms of management. Particular qualities of human and natural resources involved in the environmental management process are researched. Author gave some examples of environmental management on the Ukrainian territory. In the article special features of legal regulation of the environmental resources management are presented.

Key words: environmental management, civilization development, population of the Ukrainian territory, natural resources, legal regulation.